

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 18 (2023)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.18.8

Ewa Horyń

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska

ORCID 0000-0001-5549-5977

Marceli Olma

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska

ORCID 0000-0003-4729-2840

Miroslaw Michalik

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska

ORCID 0000-0002-9260-3014

Medyczne oraz lingwistyczne konteksty rozważań nad leksemem *język* i jego potencjałem frazeologicznym

Słowa kluczowe: leksemem *język* i jego derywaty, nazwy gwarowe, historia języka polskiego, frazeologia, terminologia medyczna

Keywords: lexeme *język* and its derivatives, dialectal names, the history of the Polish language, phraseology, medical terminology

Język iest część ciała rzadka / śliska / obrotna/ ná kształt gębki w pośrzodku vst położona: który iest naczyniem poznania rozmaitych smakow z potraw [...] także do formowania mowy człowiekowi bardzo jest potrzebny¹.

I. Język – aspekt medyczny

Wprowadzenie

Język (łac. *lingua*), mimo że jednoznacznie i najczęściej jest kojarzony z procesem mówienia, tj. jednostkowym aktem nadawczo-odbiorczym, w którym:

¹ Sakowicz 1620, za: Wysocka 1980: 87.

[...] nadawca, chcąc przekazać odbiorcy pewną informację, wybiera z kodu językowego odpowiednie słownictwo i struktury gramatyczne, uruchamia narządy mowne mające zrealizować formę wybranych jednostek językowych, w wyniku czego wysyła fale akustyczne do ucha odbiorcy, w którego narządach odbiorczych dokonuje się recepcja dźwięku i jego interpretacja mentalna (Grzegorzczkowska 2007: 14),

z punktu widzenia anatomii stanowi początkowy odcinek przewodu pokarmowego (Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019: 476). Będąc narządem artykulacyjnym, stanowi fragment kompleksu oddechowo-pokarmowo-obronnego, zaadaptowanego dla potrzeb ludzkiej komunikacji (Sambor 2021: 19). Ów kompleks, postrzegany z perspektywy nadawania dźwięków mowy, to trakt głosowy, czyli – jak podaje Jerzy Kuczkowski – miejsce „powstawania głosu oraz kształtowania się jego rozchodzenia” (Kuczkowski 2016: 259), składające się z części: oddechowej (inicjującej czynność głosową), fonacyjnej (generującej ton krtaniowy) oraz artykulacyjno-rezonacyjnej (modelującej dźwięki i głównie nadającej im kształt głosek) (Kuczkowski 2016: 259). Trakt głosowy wymiennie nazywany jest obwodowym narządem mowy, a najwyżej położonym jego piętrzem jest nasada, czyli ponadgłośniowa część drogi głosowej, w której akustycznie opracowywany jest ton podstawowy i tworzone są głoski (Kuczkowski 2014: 120). Największą część nasady to jama ustna, a najważniejszym organem biorącym udział w tworzeniu głosek jest właśnie język.

Anatomia, fizjologia i patologia języka

Język jest narządem mięśniowym pokrytym błoną śluzową, wypełniającym przy zwartych szczękach praktycznie całą jamę ustną właściwą. Według Ireny Styczek (1983: 93), język jest „najbardziej ruchomym narządem mowy”, dzięki czemu odgrywa ważną rolę podczas mówienia, a także żucia i połykania². Z kolei kubki smakowe brodawek języka są narządem smaku.

Narząd ten rozwija się w 4. tygodniu życia zarodkowego – „z 1. łuku gardłowego powstaje wyniosłość językowa wraz z 2 guzkami po jego bokach – dają one początek trzonowi języka. Natomiast nasada języka kształtuje się z dwóch wyniosłości rozwijających się z 2. i 4. łuku gardłowego” (Siebert, Kamińska 2016: 120).

Wyróżnia się trzy części języka: nasadę (łac. *radix linguae*), trzon (łac. *corpus*) i koniec, czubek języka (łac. *apex*). Na trzonie języka znajduje się grzbiet języka (łac. *dorsum linguae*) oraz powierzchnia dolna (łac. *facies inferior linguae*). Obie powierzchnie przechodzą w siebie wzdłuż brzegów języka (łac. *marginis lingua*). Na języku znajduje się bruzda graniczna (łac. *sulcus terminalis*), która jest połączeniem obu części – trzonu i nasady; jej kształt przypomina literę V, zwróconą szczytem ku tyłowi. Bruzda jest najsilniej zaznaczona u płodu. Im człowiek starszy, tym staje się mniej wyraźna. Przed bruzdą graniczną znajduje się 7–14 wyniosłości błony śluzowej, zwanych brodawkami okolnymi (łac. *papillae vallatae*). Na ich bocznych ścianach występują kubki smakowe z receptorami smaku. Oprócz brodawek okolnych wymienia się jeszcze brodawki: nitkowate (łac. *papillae filiformes*), stożkowate (łac. *papillae conicae*), grzybowate (łac.

² Szerzej na ten temat: Knyszalska-Karwan 2000.

papillae fungiformes), liściaste (łac. *papillae foliatae*). Trzeba wspomnieć, iż górna powierzchnia nasady języka pokryta jest skupieniami tkanki limfatycznej, która tworzy tak zwany migdałek językowy (łac. *tonsilla lingualis*).

Za ruchomość tego narządu odpowiadają mięśnie języka. Wyróżnia się dwie grupy mięśni: zewnętrzne i wewnętrzne, czyli własne, niemające przyczepu kostnego, zaczynające się i kończące się w języku, nadające mu kształt. Do mięśni zewnętrznych zalicza się: 1) mięsień bródkowo-językowy (łac. m. *genioglossus*), parzysty, ustawiony pionowo, którego najniższe włókna, biegnące do nasady, wysuwają język ku przodowi, pozostałe – odciągają język od podniebienia i wciskają go na dno jamy ustnej; 2) mięsień gnykowo-językowy (łac. m. *hyoglossus*), biegnący ku górze i do przodu, dochodzący do bocznej części rozciągnięta języka, pociągający język ku tyłowi i dołowi oraz obniżający jego brzeg; 3) mięsień rylcowo-językowy (łac. m. *styloglossus*), biegnący ku dołowi i przodowi i u brzegu języka splatający się z włóknami mięśnia gnykowo-językowego, pociągający język ku tyłowi i ku górze. Z kolei do mięśni wewnętrznych wlicza się: 1) mięsień podłużny górny (łac. m. *longitudinalis superior*) i mięsień podłużny dolny (łac. m. *longitudinalis interior*), biegnące wzdłuż górnej i dolnej powierzchni języka, splatające się z mięśniami zewnętrznymi i skracające język; 2) mięsień poprzeczny (łac. m. *transversus linguae*), zaczynający się na przegrodzie języka, splatający z włóknami mięśnia pionowego i kończący w błonie śluzowej brzegu języka; zwęża i pogrubia język; 3) mięsień pionowy języka (łac. m. *verticalis linguae*), mający swój początek i koniec w błonie śluzowej górnej i dolnej powierzchni języka, spłaszczający, poszerzający i nieco wydłużający ten narząd.

Mięśnie ruchowe języka są unerwiane przez nerw podjęzykowy, XII (łac. n. *hypoglossus*), natomiast nerwami czuciowymi są: 1. nerw językowy (łac. n. *lingualis*), będący jedną z gałęzi czuciowych grupy tylnej gałęzi nerwu żuchwowego, stanowiącego z kolei jedną z trzech głównych gałęzi nerwu trójdzielnego, V (łac. n. *trigeminus*), 2. językowo-gardłowy, IX (łac. n. *glossopharyngeus*), 3. błędny, X (łac. n. *vagus*) (Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019: 482–485).

Język w stanie spoczynku nie wymaga aktywnego skurczu mięśni języka, jednak wszystkie jego mięśnie zostają w stanie napięcia spoczynkowego (Styczek 1983).

Podjęty temat badawczy, ale i działania praktyczne, tj. medyczne, logopedyczne, ogniskujące się w tej przestrzeni, wymuszają poddanie deskrypcji jeszcze dwóch struktur nasady (jamy ustnej) wiążących się z nazywaniem języka – okolicy podjęzykowej (łac. *regio sublingualis*) oraz podniebienia miękkiego (łac. *palatum molle*).

Okolica podjęzykowa (łac. *regio sublingualis*) to dno jamy ustnej znajdujące się między żuchwą a dolną powierzchnią języka. Błona śluzowa wyściełająca tę przestrzeń jest uwypuklona ku górze przez leżącą pod nią śliniankę podjęzykową. Tworzy się w ten sposób fałd podjęzykowy (łac. *plica sublingualis*). Błona śluzowa, która pokrywa dolną powierzchnię języka, wytwarza w linii pośrodkowej fałd nazywany wędzidełkiem języka (łac. *frenulum linguae*), który łączy ją z dnem jamy ustnej i naciąga się przy uniesieniu języka ku górze; jego zadaniem jest ograniczanie ruchu wierzchołka języka ku tyłowi. Bocznie od wędzidełka języka po obu stronach przebiegają fałdy strzępiaste (łac. *plicae fimbriatae*), które są najsilniej rozwinięte u noworodków i dzieci, później zanikają (Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019: 486–487).

Podniebienie miękkie (łac. *palatum molle*), będące przedłużeniem podniebienia twardego (łac. *palatum durum*), jest narządem ruchomym, który tworzy fałd mięśniowo-śluzówkowy z kluczowym dla nas języczkiem podniebiennym na końcu (Kuczkowski 2014). Od języczka rozpoczynają się łuki: łuk podniebiennie-językowy, który dochodzi do brzegu nasady języka, i łuk podniebiennie-gardłowy, który dochodzi do bocznej ściany gardła. Pomiędzy łukami znajduje się zagłębienie, w którym leży migdałek podniebienny. Podniebienie miękkie z języczkiem wykonuje swoją pracę dzięki pięciu parom mięśni podniebiennych: mięśniowi dźwigaczowi podniebienia miękkiego (łac. m. *levator veli palatyni*), mięśniowi napinaczowi podniebienia miękkiego (łac. m. *tensor veli palatyni*), mięśniowi podniebiennie-językowemu (łac. m. *palatoglossus*), mięśniowi podniebiennie-gardłowemu (łac. m. *palatopharyngeus*), mięśniowi języczka (łac. m. *uvulae*) (Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019: 479–481).

Z fizjologicznego punktu widzenia język to najbardziej ruchomy narząd mowy. Jego ważną funkcją jest również odczuwanie smaków. Kubki smakowe znajdujące się na powierzchni języka pozwalają wyczuć takie smaki, jak: słodki, słony, kwaśny i gorzki. Ponadto wyróżniono także smak metaliczny i umami. Kubki smakowe rozpoznające poszczególne rodzaje smaków rozmieszczone są na całości języka, a w niewielkim stopniu także na podniebieniu. Drugą funkcją, równie ważną, jest przyjmowanie, przeżuwanie i rozdrabnianie pokarmów. Język pomaga mieszać pokarm ze śliną i przesuwa kawałki pożywienia w stronę przełyku. Nie byłoby produkcji śliny, gdyby nie gruczoły ślinowe. Ślina przede wszystkim ułatwia przyjmowanie pokarmów, nawilża kęsy pokarmowe, dzięki czemu stają się one łatwiejsze do połknięcia. Zawarty w ślinie enzym, amylaza ślinowa, odpowiada za początkowy etap trawienia cukrów. Z kolei substancje bakteriobójcze (lizozym, laktoferyna, system sjaloperoksydazy) ograniczają wzrost bakterii w jamie ustnej, chroniąc przed szkodliwymi patogenami. Jony węglanowe i fosforanowe gwarantują utrzymanie prawidłowego pH w jamie ustnej (Kuczkowski 2014; Michajlik, Ramotowski 1998; Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019).

Referując z kolei zagadnienia wiążące się patomorfologią i patofizjologią języka, najpierw wymienimy choroby tego narządu mięśniowego, zwracając uwagę na te, które są najczęstszymi problemami z pogranicza otorynolaryngologii i logopedii, by przejść do problemu deskrypcji zjawisk patofonetycznych, ze szczególnym zwróceniem uwagi na patofizjologię i patomorfologię artykulacyjną.

Do zjawisk patologicznych wiążących się z językiem zalicza się: objawy podmiotowe ze strony jamy ustnej, np. uczucie suchości (łac. *xerostomia*), zwiększone wydzielanie śliny (łac. *ptyalismus*, *sialorrhoea*), zaburzenia smaku (łac. *dysgeusia*), zapalenie języka (łac. *glossitis*), język geograficzny (łac. *lingua geographica*), język pofałdowany (łac. *lingua plicata*, *fissurata*), język włochaty (łac. *lingua villosa*), nieżytowe ostre zapalenie jamy ustnej (łac. *stomatitis acuta catarrhalis*), wysiękowe zapalenie jamy ustnej (łac. *stomatitis exsudativa vesiculosa*), zanikowe zapalenie jamy ustnej (łac. *stomatitis atrophica*), ropne podśluzówkowe zapalenie jamy ustnej (Latkowski (red.) 2004; Zakrzewski (red.) 1981).

Przyjęta perspektywa logopedyczna skłania do zwrócenia tutaj uwagi na zaburzenia rozwoju języka pod postacią wad wrodzonych. Należą do nich: przyrośnięcie języka (*ankyloglossia*), szczególnie duży język (*macroglossia*), szczególnie mały język

(*microglossia*), rozszczep języka (*fissura tongue*) oraz, bardzo rzadko, rozdwojenie języka (*lingua plichta*) w wyniku niepełnego połączenia wyniosłości bocznych, język podwójny (*double tongue*), torbiele i przetoki języka (Ronin-Walknowska 2014: 49).

Z punktu widzenia logopedii choroby i nieprawidłowości funkcjonowania nasady (gardła i jamy ustnej z jamą nosową) skutkują przede wszystkim zakłóceniami realizacji płaszczyzny fonetyczno-fonologicznej języka, czyli zaburzeniami artykulacji. Jakość wymawianych głosek zależy od wielu, często nakładających się na siebie, czynników. Nie tylko wady anatomiczne, lecz także nieprawidłowości czynnościowe, np. zakłócenia przebiegu tzw. czynności prymarnych, parafunkcje, zaburzone napięcie mięśniowe, zaburzenia integracji odruchów ustno-twarzowych, wydzielania śliny, nadwrażliwość w obrębie obszaru orofacialnego, mogą mieć wpływ na tworzenie odmiennych od normatywnych realizacji fonemów (Sambor 2021).

Ogląd nieprawidłowości wymowy, których patomechanizm ma związek z anatomią i fizjologią języka, z pewnej perspektywy historycznej, typologicznej i praktyczno-terapeutycznej każe łączyć to szerokie zjawisko głównie z dyslalią oraz dysglosją. Trzeba w tym miejscu wspomnieć, iż wśród rodzajów dyslalii można wyodrębnić „szczegółowe zaburzenia artykulacji”. Nazwy określonych zaburzeń pochodzą z języka greckiego, zostały przetłumaczone na język polski i do niedawna były powszechnie stosowane w logopedii. Wśród nich można wymienić: sygmacyzm (łac. *sigmatismus*), czyli nieprawidłową realizację 12 głosek dentalizowanych: [s], [z], [c], [ʒ], [ś], [ź], [ć], [ź], [š], [ž], [č], [ž]; rotacyzm (łac. *rotacismus*), czyli nieprawidłową realizację głoski [r]; kappacyzm (łac. *kappacismus*) – nieprawidłową realizację głoski [k]; gammacyzm (łac. *gammacismus*) – nieprawidłową realizację głoski [g]; lambdacyzm (łac. *lambdacismus*) – nieprawidłową realizację głoski [l]; betacyzm (łac. *betacismus*) – nieprawidłową realizację głoski [b]; mowę bezdźwięczną – wymawianie głosek dźwięcznych jak ich bezdźwięcznych odpowiedników. Standardy postępowania logopedycznego (2015) do dysglosji włączają z kolei nieprawidłowe realizacje fonemów spowodowane wadami zgryzu, ankyloglosją, nowotworami jamy ustnej, rozszczepem wargi i podniebienia, laryngektomią.

II. Leksem *język* i jego derywaty w dziejach polszczyzny oraz we frazeologii

Zamieszczony już na wstępie cytat pochodzący z początku XVII stulecia odzwierciedla niegdysiejszy sposób konceptualizacji języka jako wieloczynnościowego organu anatomicznego o swoistym kształcie, właściwościach, funkcjach oraz umiejscowieniu.

Najnowsze leksykony potwierdzają, iż rzeczownik *język* jest wyrazem polisemicznym – SJP PWN podaje sześć jego współczesnych znaczeń i jedno znaczenie dawne. Warto je wszystkie tutaj przytoczyć, gdyż stanowiąc będą tło do dalszych rozważań.

Leksem *język* według SJP PWN oznacza:

1. ruchliwy narząd położony na dnie jamy ustnej ssaków, płazów, gadów i ptaków, biorący udział w przyjmowaniu pokarmów, ponadto u ludzi jeden z najważniejszych organów mowy;
2. system znaków dźwiękowych służących do porozumiewania się przez członków danego narodu, społeczeństwa;

3. sposób porozumiewania się ludzi pewnego środowiska lub zawodu oraz zapisu i przekazywania informacji w jakiejś dziedzinie wiedzy;
4. sposób formułowania wypowiedzi w mowie lub piśmie, charakterystyczny dla danego człowieka, autora, dzieła, epoki;
5. utrwalony społecznie zespół znaków dotyczących jakichś działań człowieka lub wyrażających jego emocje oraz każdy układ elementów rzeczywistości, któremu człowiek nadał jakąś treść;
6. przedmiot, część jakiegoś urządzenia, fragment terenu, itp., o wąskim, wydłużonym kształcie;
7. daw[niej] jeńca schwytanego dla powzięcia wiadomości o nieprzyjacielu.

Niektóre z wymienionych znaczeń rozpatrywanego leksemu sięgają odległej przeszłości, pozostałe wykrystalizowały się w dziejach polszczyzny, wykazując paralele w stosunku do innych języków nowożytnych.

Wedle ustaleń etymologów (SEBr, SESł, SEBor) rzeczownik *język* jest wyrazem ogólnosłowiańskim (np. cz., sł. *jazyk*, ros. *язык*, bułg. *език*, srb. *jezik*) oznaczającym zgodnie ze swoim prastłowiańskim źródłosłowem (**ęzykь* < *finzū* < **ŋġ^h ū-*) 'narząd w jamie ustnej' i może też 'mowę określonego ludu, plemienia'. Wyraz ów należy do dziedzictwa praindoeuropejskiego (**dŋġ^h ū-*), na gruncie poszczególnych języków europejskich jego nagłos uległ jednak różnym przekształceniom (np. niem. *Zunge*, ang. *tongue*), nie wyłączając przekształceń nieregularnych (np. w wyniku skojarzenia z lizaniem – łac. *lingua*, lit. *liežūvis*).

Użytkownicy polszczyzny, jak wynika z przywołanych za SJP PWN definicji, posługują się do dziś leksemem *język* zarówno w znaczeniu konkretnym, anatomicznym, jak i abstrakcyjnym. Inaczej przedstawia się sytuacja w niektórych językach zachodnioeuropejskich, które mają dziś odrębne leksemy dla każdego z owych dwóch znaczeń (np. niem. *Zunge* i *Sprache*, ang. *tongue* i *lingua*, wł. *favella* i *lingua*, hiszp. *lengua* i *idioma*). Podobne rozróżnienie znane jest współczesnemu językowi ukraińskiemu (*язик* i *мова*).

Wyraz *język* zaznaczył swoją wielowiekową obecność w dawnej i współczesnej polszczyźnie (por. SStp, SXVI, Cn 1, SXVII/XVIII, SL, SWil, SW, SJPD). SStp odnotowuje go wyłącznie w znaczeniu anatomicznym 'narząd mięsisty w jamie ustnej', *lingua*'; takie znaczenie utrwalają również: SXVI, Cn 1, Cn 2, SL, SWil, SW, SJPD. SXVI oprócz znaczenia anatomicznego przytacza dodatkowo: 'język traktowany jako organ kierujący procesem mowy: mówienie, mowa, zdolność mówienia', z kwalifikatorem *jęz.* [termin językoznawczy] 'zespół wyrazów, zwrotów i form używanych w celu porozumiewania się, mowa', a. 'charakterystyczny dla danych osób sposób wysławiania, wyrażania się', 'niewielki mięsień zwisający w tyle podniebienia miękkiego; języczek', 'przedmiot przypominający kształtem język'. Inne dawne słowniki również podkreślają wartość semantyczną *języka*, związaną z czynnością mowy: 'mowa' (Cn 1); 'jest to mięsista część w ustach, do dolnej szczęki jednym końcem umocowana, która się za pomocą różnych muszkułów różnie poruszać może. Wszystkim zwierzętom służy do uczucia smaku, a ludziom i do gadania' (SL); SWil podobnie; dodatkowo także: 'mowa, którą się naród od narodu różni', 'sposób mówienia' (SWil); 'inaczej *mowa* 'zasób wyrazów, zwrotów i form, używanych w celu porozumiewania się' (SJPD).

Polszczyźnie ogólnej prócz neutralnego leksemu *język* znany jest jego augmentatywny synonim *jęzor*, powstały na drodze derywacji wymiennej, oraz pozostający z nimi w związku formalno-semantycznym rzeczownik *ozór* (notowany we wszystkich słownikach języka polskiego, poczynając od SStp). Obie wymienione formy pochodne częściej bywają wykorzystywane w kontekście zwierząt, kiedy natomiast zostają użyte w odniesieniu do człowieka, zyskują wówczas potoczne i/lub rubaszne nacechowanie stylistyczne.

Słowniki gwarowe (SGP, IAW PAN) notują ponadto kilka wariantów fonetycznych i ortograficznych: *jęzór*, *jęzur*, *jezór*, *ozor*, które czasem nabierają znaczeń wtórnych, przenośnych, odzwierciedlonych w licznych związkach frazeologicznych. Gwarom znany jest też ekspresywny derywat afiksalny *języczysko* (SW z kwalifikatorem *gwar[owe]*, SGP, IAW PAN).

O skojarzeniu nazwy narządu anatomicznego z czynnością lizania wspomniano już wcześniej w kontekście niektórych języków europejskich. Warto analogiczne zjawisko wskazać w polszczyźnie gwarowej, której nieobcy jest leksemem *lizanka* w znaczeniu 'język' (notują IAW PAN, PSLGied, SW opatruje kwalifikatorem środowiskowym – [wyraz] *złodziejski*).

Alternatywnymi nazwami języka jako ważnego organu mowy są również notowane przez SW (z kwalifikatorem *gwarowy*) oraz SGP dwie nazwy motywowane przez rodzimy czasownik *bełkotać* ('mówić w sposób bardzo niewyraźny' – WSJP PAN z kwalifikatorem *pot[otoczne]*). Pierwsza z nich – *bełkot* – jest jednocześnie abstrakcyjną nazwą czynności oraz pospolitą nazwą osobową. Rzeczownik *bełkotowski* ma z kolei charakter żartobliwy, do jego utworzenia wykorzystano sufiks *-owski*, przynależący do najbardziej produktywnych formantów wykorzystywanych w obrębie polskiej onimii.

Rzeczownik *język* oraz jego morfologiczne warianty *jęzor*, *ozór* stanowiły w dziejach polszczyzny bazę derywacyjną dla licznych wyrazów pochodnych.

Deminutivum rzeczownikowe *języczek* mógł mieć zarówno znaczenie anatomiczne (1. 'mały język', 2. 'uvuła'³, 3. 'clitoris' – SW, PSLGied), niejednokrotnie nabierał również nowych znaczeń, odnosząc się do różnych przedmiotów o kształcie języka (np. *języczek u wagi/ kompasu/ sprzączki*). Leksykony (np. SW, SJPD, WSJP PAN) poświadczają także jego użycie w obrębie słownictwa bartniczego, botanicznego, cukierniczego, drukarskiego, rolniczego, fizycznego i myśliwskiego.

Znaczenie osobowe niosą nieobce gwarom nomina attributtiva: *jęzornik*, *jęzornica*, *języczara*, *ozornica* (wszystkie w znac. 'mężczyzna / kobieta wygadana, pyskata i wyszczekana' – SW, SGP, IAW PAN)⁴, niegdysiejsza polszczyzna ogólna znała z kolei

³ *Języczek podniebienny*, zwany też *języczkiem podniebienia*, *języczkiem w gardle* i *języczkiem w szyi*, miał w dziejach polszczyzny również inne synonimy, by wymienić wśród nich tylko wyrażenia i leksem: *czopek podniebienia*, *czopek na podniebieniu*, *narostek*, *zatyčka nosa*, *jagoda*, *jagoda w gardle*, *żagielek*.

⁴ Do grupy nazw nosicieli cech zaliczyć też można rzeczownik *języcznik*, ale nie ma on znaczenia osobowego. Używany bywa na gruncie botaniki, gdzie oznacza rodzaj paproci z rodziny zanokcicowatych (*Asplenium scolopendrium*), nazywanej też *jelenim językiem* (zob. Spólnik 1990: 22, 94). Jak podaje Anna Spólnik, *Jeleni język* (*Języcznik zwyczajny*) to „Powszechna dla tego gatunku nazwa do wieku XVIII. Niemal wszystkie zielniki podkreślają podobieństwo długich liści

przymiotnik *jęzorzysty* i jego synonimiczny odpowiednik – przymiotnik skłonnościowy *języczliwy* ('wszystkomówny' z kwalifikatorem *staropolski* oraz 'pyskaty, wygadany, oszczerczy' – SW, SJPD z kwalifikatorem *daw[ne]*). Od wymienionego przymiotnika utworzono funkcjonujące w dawnej polszczyźnie oraz w gwarach nomen abstractivum *języczliwość* (w znac. 'wygadanie, ciętość, ostrość języka' – SJPD z kwalifikatorem *daw[ne]*, SGP, IAW PAN) oraz nomen attributivum *języczliwiec* (IAW PAN).

Od wyrazu *język* utworzony został też notowany przez SW z kwalifikatorem chronologicznym i stylistycznym (*staropolski, żartobliwy*) derywat czasownikowy *języczyc* (w znac. 'mówić') i używane do dziś formacje przedrostkowe *wyjęzyczyc się* ('wrazić słowami to, co się myśli' – WSJP PAN), a zwłaszcza *przejęzyczyc się* ('popęłnić błąd językowy polegający na przekręceniu wyrazu lub na niewłaściwym jego użyciu przez nieuwagę' – WSJP PAN). *Przejęzyczenie* to kolejny funkcjonujący współcześnie derywat, którego rdzeń stanowi omawiany leksem.

Rzeczownik *język* w niegdyś istniejącej nomenklaturze medycznej stanowił pierwszy człon złożenia współrzędnych z zakresu anatomii człowieka, np. *języko-gardłowy, języko-połykowy, języko-kościowy, języko-podniebienny* czy *języko-języczkowy* (PSLGied), a nawet jednostek chorobowych – *językolenie*⁵. Współcześnie na bazie rzeczownika *język* współfundowane są rodzime odpowiedniki latynizmów odnoszących się do dyscypliny naukowej sytuującej w centrum swoich rozważań badania nad systemem porozumiewania się za pomocą znaków mownych: *językoznawca*⁶, *językoznawczyni, językoznawstwo, językoznawczy, językoznawczo*.

Utworzone od rzeczowników *język* i *jęzor* przymiotniki, jak poświadczają leksykony, mogły mieć zróżnicowaną postać morfologiczną i wariantywne znaczenia.

Derywat *językowy* przynależący do przymiotników relacyjnych (w znac. 'mający związek z językiem') w polszczyźnie ogólnej stanowi komponent wyrażenia odnoszących się do mowy (np. *zwrot językowy, poprawność językowa, poradnia językowa*), w profesjolekcie medycznym z kolei współtworzy od dawna rodzime wielowyrzowe terminy z zakresu anatomii (np. *myszka językowa, kość językowa, mięsień twarzowo-językowy, tętnica językowa, migdałek językowy*). W lingwistyce oraz w medycynie znajdują też zastosowanie derywaty prefiksalne i komponowane od przymiotnika *językowy*, np. *nerw podjęzykowy, spółgłoski środkowojęzykowe*. SJPD operujący kwalifikatorem *rzadkie*

do języków, nazwa znana innym językom słowiańskim, przyjmuję więc, że nazwa utworzona od kształtu długiego liścia podobnego do języków" (Spółnik 1990: 94).

⁵ Opracowania gromadzące słownictwo z zakresu medycyny (np. PSLGied, PSM, Wysocka 2007) przynoszą informacje na temat budowy języka oraz licznych jednostek chorobowych i zabiegów chirurgicznych pozostających w związku z rozpatrywanym tu narządem anatomicznym, praktycznie każdej nazwie łacińskiej z komponentem *glossa/ lingua* odpowiada polski ekwiwalent, np. *radix linguae* – korzeń języka, *frenulum linguae* – więzadełko / wędzidełko / uzdeczka języka, wędzidełko / ścięgno / węzeł / ściągawka / językowa, więz podjęzyczny, wędzidełko podjęzyczne, *aglossia* – brak języka, *glossoplegia* – porażenie języka, *glossotomia* – nacięcie języka i wiele innych. Na tle tych nazw wyróżnia się *glossopathia* – fobia przemawiania, a zatem termin związany ze znaczeniem abstrakcyjnym rzeczownika *glossa*.

⁶ SJPD jako jedyny leksykon notuje również odprzymiotnikowy derywat *językowiec*, ale opatruje go kwalifikatorem *rzad[ki]*.

poświadczają ponadto istnienie formacji *ujęzykować* ('rozwinąć w kim zdolność posługiwania się językiem') oraz *ujęzykowanie* ('zdolność posługiwania się językiem, mową').

Znane dawnej polszczyźnie derywaty *językowały* oraz *języczasty* są przez SW traktowane jako formacje równoznaczne, zdają się one sygnalizować relację podobieństwa między desygnatem określanego rzeczownika i desygnatem podstawy (Grzegorzczykowa 1979: 68). Do takich wniosków skłania chociażby cytata zamieszczony w SW: „Ryba języczasta morska ma kształt języka albo podeszwy”.

Formalną i semantyczną zależność od wyrazu podstawowego wykazuje notowany przez leksykony przymiotnik *języczny* (SW, SJPD, IAW PAN). Bywa on do dziś wyłącznie składnikiem formacji komponowanych z pierwszym członem liczebnikowym (np. *jednojęzyczny*, *dwujęzyczny*, *trójjęzyczny* itp.), w przeszłości oznaczał człowieka 'niepowściągliwego w języku i złośliwego' (SJPD z kwalifikatorem *daw[ne]*) i jako taki mógł podlegać niekiedy procesowi substancywizacji, np.: „Języczny nie zatrzyma tajemnicy” (SW). Inne z dawnych przysłów dowodzi, iż leksem *języczny* odnosić się mógł również do człowieka skłonnego do obmowy: „Kiedy kto bizko mieszka języcznego człeka, nie trzeba psa, lepiej go i z domem oszczeka” (SW).

SW z kwalifikatorem *rzadko używane* notuje również kilka wyrażań, które, jak można wnioskować, odsyłały do niegdysiejszej moralności lub wręcz mieściły się w obrębie dawnej leksyki prawnej. Frazeologizm *grzechy języczne* ('słowne, mowne') został objaśniony przez autorów ciągiem synonimów: *kłamstwo*, *krzywoprzysięstwo*, *swary*, *bluźnienie*, *przeklinanie*. Z kolei wyrażenie *języczna wina* zdaje się oznaczać niegodziwość związaną z obmową czy pomówieniem, a *języczna kara* i *języczne pieniądze* zostają objaśnione jako 'kara za obmowę'.

W SW znaleźć można jeszcze dwa osobliwe wyrażenia, których komponentem jest przymiotnik *języczny* implikujący zdolność porozumiewania się za pomocą mowy: *języczne schowanie*, *języczne zamknięcie* – oba w znac. 'knebel' (z kwalifikatorem *gwarowy*, notuje też IAW PAN).

Od przymiotnika *języczny* pochodzi rzeczownik abstrakcyjny utworzony w sposób regularny przy pomocy sufiksu *-ość*. Leksem *języczność* notowany jest w SW, dziś stanowi on drugi człon odliczebnikowych formacji komponowanych typu *jednojęzyczność*, *dwujęzyczność*, *wielojęzyczność*.

Leksem *język* jako składnik połączeń wyrazowych odznacza się dość bogatą dokumentacją zarówno w zbiorach z zakresu frazeologii (Skorupka 1953: 10)⁷, jak i w korpusie przysłów⁸. Należy podkreślić, iż wyróżnikiem tego narządu anatomicznego, na tle funkcji innych części ciała, jest jego udział w procesie artykułowania dźwięków

⁷ Jak zaznacza Stanisław Skorupka (1953: 10), „do najbogatszych i najproduktywniejszych frazeologicznie należą nazwy organów i części ciała. [...] Powodem ich żywotności frazeologicznej jest to, że stanowią one naturalne narzędzia działania człowieka, są podstawą zmysłowego poznawania rzeczywistości otaczającej człowieka, są wreszcie naturalną podstawą przenośni. [...] Wyrazy takie jak oko, ucho, ręka, noga, głowa, język, nogi, piersi itp. wchodzą w skład setek wyrażań i zwrotów stałych i tworzą tysiące połączeń luźnych”.

⁸ Do jednostek frazeologicznych włączamy również paremie, które współcześnie uznawane są za „minimalne teksty utrwalone w społecznym zasobie tekstów i formuł tekstowych” (Lewicki, Pajdzińska 2001: 315).

mowy⁹. Dlatego też w zebranych materiale największą liczbę użyć mają połączenia odnoszące się do deskrypcji mówienia (Pajdzińska 1991: 53; Szpila 2017: 143). Wśród nich występują frazeologizmy o potocznej proveniencji typu: *mleć, bajać, pytlować, pleść, trzepać, chlapać // chlapnąć* itp. *językiem, jęzorem, ozorem* 'mówić dużo, szybko, bez zastanowienia; paplać, trajkotać, gadać' (WSFP, SFWP), *namleć językiem, ozorem* 'powiedzieć wiele rzeczy bez zastanowienia, zwykle niepotrzebnie' (WSFP), *miele językiem* (NKPP), *Miele językiem jak: cielę ogonem / na kołowrotku / pytel / w żarnach / we młynie / wiatrakiem* (NKPP), *mówić, pleść, gadać co ślina / żal, fantazja* itp. *na język przyniesie* (SFS, SFWP, WSFP, NKPP), *strzępić, zdzierać język* 'mówić dużo a niepotrzebnie; tłumaczyć co komu bezskutecznie' (SFS, SFWP, WSFP), *szkoda sobie język strzępić* 'nie warto mówić; szkoda słów' (SFWP, WSFP).

Ponadto zgromadzony materiał frazeologiczny rejestruje przykłady odnoszące się do stopnia poprawności realizacji fonicznej (Pajdzińska 1991: 54): *język komu kołowacieje, przestarz[ale] kołem lub kołkiem staje, plącze się, daw[ne] w pantoflach chodzi* 'ktoś nie może mówić, mówi niewyraźnie, jąka się z powodu zmieszania, zaskoczenia, strachu itp., ktoś nie mógł się wysłowić, zaczął się jąkać' (WSFP, NKPP), 'ktoś nie może mówić, mówi niewyraźnie z powodu niedowładów języka lub pod wpływem alkoholu' (SFS).

W grupie tej mieszczą się także frazeologizmy wskazujące na stronę fizyczną aktu mowy – jej początek: *język się komuś rozwiązuje, coś rozwiązuje komu język* 'ktoś staje się nagle wymowny' (SFS), 'coś skłania, skłoniło kogoś do mówienia, czyni go, uczyniło go rozmownym' (WSFP; por. też SFWP, NKPP); kontynuację: *nie tracić języka w gębie*, a także koniec mówienia: *stracić język w gębie, ugryźć, zapomnieć, nie mieć języka w gębie* 'nie móc wymówić ani słowa; nic nie odpowiedzieć' (SFS, WSFP) // *zapomnieć, zapominać języka w gębie* 'zamilknąć, nie mogąc wypowiedzieć ani słowa, zmieszać się, osłupieć ze zdumienia; nie wiedzieć, co w danej sytuacji powiedzieć' (SFWP, WSFP, NKPP), *ukąsić się w język* 'zamilknąć w porę, nic nie powiedzieć' (SFS, WSFP, SFWP, NKPP), *mieć coś na języku, na końcu języka* 'chcieć coś powiedzieć i nie móc sobie tego przypomnieć lub nie móc znaleźć odpowiedniego słowa', 'w ostatniej chwili powstrzymać się od powiedzenia czegoś' (WSFP, SFWP, NKPP).

W zamieszczonym w leksykonach materiale można wyszczególnić również jednostki, które wskazują na stopień trudności wykonania czynności mówienia (Pajdzińska 1991: 58): *kaleczyć, łamać // połamać, szczerbić język* 'mówić źle jakimś językiem, zniekształcać wyrazy danego języka' (SFS, WSFP, NKPP), *mówić, posługiwać się, porozumiewać się, przemawiać łamanym językiem* 'mieszanym, niepoprawnym' (SFS). W przypadku innych frazeologizmów komponent rzeczownikowy *język* stanowi barierę w procesie tworzenia mowy¹⁰, stąd frazeologizmy typu *trzymać język za zębami, na wodzy, na uwięzi* 'milczeć,

⁹ Słowniki frazeologiczne utrwalają grupę połączeń o wartości 'organ anatomiczny', np.: *czerwony, biały, obłożony język* (SFS), *czubek, koniec, koniuszek, grzbiet języka* (SFS), *wywalić, wywiesić język* (zwykle o zwierzęciu) (SFS), *język komuś przysycha do podniebienia* 'komuś bardzo chce się pić, ktoś odczuwa pragnienie' (WSFP), *język wysecht komuś na wiór* (WSFP), a także: *biec // biegać // gonić // latać // lecieć z wywieszonym językiem* 'iść, biegać bardzo szybko (mimo zmęczenia), śpiesząc się, chcąc gdzieś zdążyć lub załatwić' (WSFP), 'być w intensywnym, męczącym ruchu' (SFS, SFWP).

¹⁰ SFS rejestruje także frazeologizm, który we współczesnej polszczyźnie jest już rzadko spotykany, a mianowicie: *przyciąć komu języka* 'spowodować, aby zamilkł' (SFS).

nie odzywać się niepotrzebnie, dochowywać tajemnicy' (WSFP), a także *na smyczy, na uździe* 'nie odzywać się niepotrzebnie; dochować tajemnicy' (SFS, SFWP, NKPP).

Warto nadmienić, iż w grupie frazeologizmów zawierających składnik *język* zachowały się również te, które dodatkowo sygnalizują nieetyczne zachowania mowne, jak nieumiejętność dochowania tajemnicy: *nie móc, nie potrafić, nie umieć utrzymać języka za zębami* 'nie umieć dochować tajemnicy, nie móc powstrzymać się od mówienia' (WSFP); gadulstwo: *puścić wodze, cugle językowi* 'stać się bardzo rozmownym' (WSFP), *co na sercu u trzeźwego, to na języku u pijanego* (SFS), *język kogo świerzbi, pali, piecze, śwędzi* 'ktoś nie może oprzeć się chęci mówienia, wygadania się z czym' (SFS, WSFP, SFWP, NKPP); obmowa: *miec za długi język; przykrócić komuś język* (WSFP, NKPP), *nie umieć utrzymać języka za zębami* (WSFP), *dostać się na (ludzkie, złe) języki* (WSFP, SFWP), *brać, wziąć kogoś na języki; ostrzyć na kimś język; obnosić kogoś na językach* 'obmawiać kogoś, plotkować' (WSFP, SFWP, NKPP); tendencja do utarczek słownych, kłótni: *bitwa, gra, pojedynek, szermierka na języki* (SFS), *bić się, ciąć się na języki* 'kłócić się, sprzeczać się, polemizować ostro' (SFS), *ostrzyć sobie język na kogo* 'szykować się na polemikę z kim, na drwinki z kogo' (SFS, NKPP); rzucanie oszczerstw, szkalowanie kogoś: *biec, gonić, lecieć (latać), pójść z językiem* 'z donosem, skargą, obmową, wiadomością' (SFS), *Z językiem biegać* (NKPP), *jaszczurczy, psi, smoczy język* 'o człowieku złośliwym, rzucającym oszczerstwa' (SFS), *Język sieje, ucho zbiera* (NKPP), *Ludzkie języki są to krzyżyki* (NKPP), *Ludzkie języki nie próżnują* (NKPP), *Ma język jak brzytwę / kosę / miecz / paprzyca / tarkę* (NKPP), *Bardziej boli od języka jak od miecza* (NKPP), *Często język ucina głowę* (NKPP), *Zły język gorszy od ognia* (NKPP), *Zły język i żywego namaca, i w grobie* (NKPP), *Zły język wiele może* (NKPP), *Ma żądło w języku* (NKPP), *Człowiek języczny nie będzie poszczęcion* (NKPP), *Gdy język nieuważnie gada, skóra za niego często odpowiada* (NKPP), *Gdzie smak w języku, tam w sercu przywara* (NKPP), *I mój język nie słomiany* (NKPP), *Język bez pamięci tajemnice nie strzyma* (NKPP), *Język – broń niepoślednia* (NKPP), *Język dobrze wprawy dziesięciu przegada* (NKPP), *Nic szkodliwszego nad język człowieczy* (NKPP), *Rozpuścił język* (NKPP), *Szermować językiem* (NKPP), *Taki człowiek niebezpieczny, co ma język obosieczny* (NKPP), *Ugryźć językiem* (NKPP), *Złego języka żadną nauką nie poskromisz* (NKPP); dwulicowość: *daw[ne] dwa języki w gębie nosi* (SFS, NKPP); kpina, lekceważenie: *pokazać język* (komuś, czemuś) 'zakpić z kogoś, czegoś, odnieść się do kogoś, czegoś prześmiewczo' (WSFP); negatywna ciekawość: *pociągnąć, ciągnąć kogoś za język* 'wybadać, badać, wypytywać, wypytywać kogoś, skłonić, skłaniać kogoś do wyjawienia czegoś' (SFS, WSFP, SFWP, NKPP).

Pomiędzy rozpatrywanymi frazeologizmami znajduje się kilka takich, za pomocą których wyraża się pozytywne uczucia (por. Jovanović-Mihaylov 2020: 6). Na emocje pozytywne, np. miłość, przyjaźń, przywiązanie, otwartość, wskazują frazeologizmy typu *miec, znaleźć z kimś wspólny język, mówić z kimś wspólnym, tym samym językiem* 'móc łatwo porozumieć się z kimś, mając wspólne poglądy, przeżycia, wartości itp.' (WSFP, SFWP, SFS), *Co w sercu (w myśli), to na języku* 'o mówieniu o tym, co się myśli, czuje, szczerze, otwarcie' (WSFP); zaś na umiejętność zachowania dyskrecji: *Jest to cnota nad cnotami trzymać język za zębami* (SFS, WSFP).

Wśród badanych jednostek wystąpiły również te odnoszące się do właściwego użycia języka. Są to frazeologizmy, które można zastosować, aby uzyskać informację

od adresata: *chwycić, zachwycić, dostać, wziąć, zasięgnąć języka* ‘dostać wiadomość’ (SFS, NKPP), ‘zdobyć jakieś wiadomości, dowiedzieć się czegoś’ (SFWP), *Koniec języka za przewodnika* (SFS, NKPP) ‘jeżeli się nie zna drogi, najlepiej zapytać o nią’ (WSFP).

Co ciekawe, wśród zebranych frazeologizmów utrwaliły się połączenia określające sposób / styl mówienia o kimś lub o czymś. Tutaj mowa precyzyjniej dookreślona jest poprzez dodatkowe przydawki, stąd *ezopowy język*¹¹ ‘sposób, styl mówienia, pisanie nie wprost; sposób, styl mówienia, pisania kamuflujący pewne treści, tajemniczy, zagadkowy’ (SFWP), *mieć giętki język, język bogaty, ubogi* (SFS), *mieć gładki, dowcipny, obrotny, ostry, złośliwy język; być ciętym itd. w języku* ‘mieć ostry, dowcipny sposób mówienia, odznaczać się dowcipem, ostrością itp. w wypowiedzi’ (SFS), *mieć cięty, ostry, uszczypliwy, złośliwy język, języczek* ‘umieć odpowiedzieć złośliwie, uszczypliwie, ale zarazem inteligentnie i dowcipnie’ (WSFP), *mieć niewyparzony język* a) ‘mówić o czymś wprost, zwykle o czymś niemiłym, nieprzyjemnym’, b) ‘wyrażać się w sposób dosadny, używać wulgarnych słów’ (WSFP, SFWP) / *pot[oczne] jęzor, posp[olite] pysk* (WSFP); *ktoś (jest) mocny, obrotny w języku pot[oczne] w gębie, posp[olite] w pysku* ‘o kimś elokwentnym, umiejącym przekonać do swoich racji’ (WSFP), *język pieścizliwy, rubaszny, wulgarny* itp. ‘o silnym zabarwieniu emocjonalnym (dodatnim lub ujemnym)’ (SFS)¹².

Okazuje się, że ów komponent somatyczny stanowi tworzywo przekleństw: *Bodaj ci język usechł, bodaj ci język odjęło!* (SFS, WSFP); *Niech dostanie pypcia na języku* (WSFP) // *Pryszcza na języku dostać* (NKPP).

Niewątpliwie przytoczone frazeologizmy zawierające w swoim składzie jedną z nazw części ciała – *język* – stanowią dość różnorodną część materiału frazeologicznego współczesnej polszczyzny (por. też Janus 2012: 40–45; Błaszczuk 2014: 118–119). Wiąże się to zapewne z tym, że wśród somatyzmów zdecydowanie najliczniejszą grupę konstituują te zawierające „część ciała służącą do wydawania głosu: płuca, krtań, gardło język, zęby, usta” (Krawczyk 1982: 141). Jak konstatuje Grzegorz Szpila (2017: 135), uwzględniający opinie innych badaczy:

Tego typu frazeologizmy znajdują się w zasobach frazeologicznych bardzo wielu języków, nie tylko indoeuropejskich, a w nich powszechne występowanie leksemów somatycznych tłumaczy się tym, że stanowią one najstarszy zrąb słownictwa każdego języka,

¹¹ Zdaniem Macieja Czeszewskiego i Katarzyny Foremniak (2011: 123–124) frazeologizm ten „rozwinął się szczególnie w piśmiennictwie i życiu publicznym we współczesnych systemach totalitarnych, służąc komunikacji międzyludzkiej w obszarach objętych zakazem lub cenzurą, wszędzie tam, gdzie nie można było pisać lub mówić wprost o jakichś negatywnych zjawiskach. W kawałach i dowcipach służył również kpinie z systemu i z jego przedstawicieli”.

¹² SFS rejestruje również jednostki, takie jak: *język ojczysty; język obcy*, np. *włoski, czeski, angielski; znać, poznać, studiować języki; uczyć się języków* (obcych) (SFS), które wskazują na znaczenie: ‘narzędzie porozumiewania się drogą akustyczną (mówienie) bądź graficzną (pisemną)’. Mowa zaś właściwa danej grupie społecznej lub zawodowej odzwierciedlona jest w przypadku takich połączeń jak np.: *język sceniczny, studencki, szkolny, techniczny, złodziejski* (SFS). SFS zarejestrował także połączenia typu *język potoczny, mówiony* ‘używany w codziennym porozumiewaniu się, w żywej mowie’ (SFS), *języki klasyczne* ‘starożytne’ (SFS), *język wykładowy* ‘w którym prowadzone są lekcje, wykłady w szkole, uczelni’ (SFS), *język autora, utworu* (SFS), *język ogólnonarodowy* (SFS), *język literacki* ‘język warstw wykształconych’ (SFS).

występują licznie w poszczególnych leksykonach, odnoszą się do ludzkiego ciała, które można określić jako obiekt uniwersalny oraz tym, że frazeologia ma w przeważającej mierze charakter antropocentryczny. Leksemy odnoszące się do części ciała ludzkiego, które kodują „somatyczne doświadczenie”, stanowią źródło metafor służących opisywaniu „zjawisk abstrakcyjnych, tj. o charakterze umysłowym czy emocjonalnym”. Nie dziwi więc wybór cielesnych leksemów do opisu innych pojęć i znaczeń, jako że ciało stanowi filtr wielorakich doświadczeń konceptualizowanych za pomocą domen uchwytnych zmysłowo.

Podsumowanie

Ekscerpca materiałów historycznych oraz współczesnych opracowań z zakresu anatomii człowieka dowodzi niezbicie, że za sprawą rozwoju nauk medycznych język jako część ludzkiego ciała doczekał się w stosunku do minionych stuleci uszczegółowionej charakterystyki uwzględniającej jego fizjologię, zaburzenia rozwojowe, a zwłaszcza fundamentalne funkcje pełnione w obrębie układu pokarmowego i aparatu mowy. Przyjęta z kolei perspektywa lingwistyczna pokazuje, iż leksemem *język* przynależący do dziedzictwa praindoeuropejskiego był już w staropolszczyźnie wyrazem polisemicznym. Na plan pierwszy wysuwały się od najdawniejszych czasów dwa równoważne znaczenia (1. ‘część ciała’ oraz 2. ‘system znaków służący porozumiewaniu się, mowa’) poświadczane w leksykonach i utrwalone w bogatym zbiorze utartych połączeń wyrazowych odzwierciedlających typowy dla słownictwa somatycznego wysoki stopień łączliwości frazeologicznej. Obok znaczeń prymarnych w polszczyźnie rzeczownik *język* używany bywał także w znaczeniach przenośnych, nie wszystkie z nich przetrwały jednak do dziś (np. wyszedł z użycia rzeczownik *język* w znac. ‘jeniec schwytyany w celu zdobycia wiadomości na temat wroga’). Pamiętać warto, że słowniki ogólne języka polskiego oraz słowniki gwarowe notują też kilka wariantów morfologicznych tego leksemu (np. *jęzor*, *jęzór*, *ozor*, *ozór*), a ponadto nacechowane żartobliwie formy synonimiczne (np. *lizanka*, *bełkot*, *bełkotowski*). Rzeczownik *język* stanowił w przeszłości bazę derywacyjną dla wielu wyrazów pochodnych, wśród których znajdowały się zarówno formacje modyfikacyjne (augmentativa i deminutiva, np. *jęzorzysko*, *języczek*), przymiotniki relacyjne i skłonnościowe (*językowy*, *języczny*, *języczliwy*), jak również nazwy osobowe (np. *jęzornik*, *jęzornica*) i formacje komponowane, szczególnie liczne w profesjolekcie medycznym (np. *językolenie*). Większość notowanych w słownikach historycznych derywatów od rzeczownika *język* to wyrazy przestarzałe, podobnie jak niektóre wyrażenia (np. *języczna kara*, *języczne winy*, *języczne pieniądze*, *języczne zamknięcie*) odzwierciedlające elementy niegdysiejszego systemu wartości oraz sankcji będących konsekwencją odstępstwa od przyjętych norm społecznych. W miejsce wychodzących z użycia derywatów i połączeń wyrazowych z rzeczownikowym komponentem *język* pojawiają się we współczesnej polszczyźnie konstrukcje nowe, które są niekiedy kalkami form obcojęzycznych (np. *językoznawca*, *językoznawstwo*) lub derywatami wykorzystującymi potencjał morfologiczny języka polskiego (np. *językoznawczyni*). O będącym konsekwencją technologicznego postępu poszerzeniu zakresu znaczeniowego leksemu *język* świadczy niezbicie notowane przez

WSJP PAN wyrażenie *język programowania* w znaczeniu ‘sztucznie skonstruowany system znaków i reguł służący do obsługi urządzeń elektronicznych i porozumiewania się za ich pomocą’.

Analiza zebranego materiału pokazała ponadto, że leksem *język* także na gruncie frazeologii trwale zapisał się jako jednostka polisemantyczna. Wystąpił w połączeniach, którym przypisuje się różne znaczenia. Znaczna część przywołanych frazeologizmów tworzy bogaty zbiór jednostek odnoszących się do czynności mówienia – jej poprawnej realizacji fonicznej, stopnia trudności wykonania owej czynności, strony fizycznej aktu mowy czy sposobów mówienia o kimś lub o czymś. Wśród frazeologizmów somatycznych z komponentem *język* utrwaliły się również takie, które podkreślają właściwe użycie języka, a także przywołują negatywne bądź pozytywne konotacje. Należy również podkreślić, iż frazeologizmy z komponentem *język* stanowią tworzywo dla licznej grupy przysłów, o czym świadczą zaprezentowane przykłady.

Reasumując, stwierdzić wypada, iż bogactwo lingwistycznych kontekstów, których jądrem semantycznym jest tytułowy leksem, wynika wprost ze znaczenia tego organu w życiu jednostek i społeczności, również interpretowanego filogenetycznie. Nim człowiek stał się *Homo loquens*, musiały zaistnieć odpowiednie warunki paleoneurologiczne, kulturowe, ale również paleolaryngologiczne. Zdaje się, że proces antropogenezy, którego jednym z efektów była mowa artykułowana, znacznie przyspieszył za sprawą gatunku *Homo erectus*, żyjącego na Ziemi 1,5 mln – 300 tys. lat temu. Hominidy te miały długi kanał głosowy, który powstał na skutek znacznego obniżenia się krtani w stosunku do wcześniejszych jednostek ewolucyjnych. Utworzona w ten sposób przestrzeń fonacyjna i rezonacyjna stwarzała fizjologiczne i akustyczne warunki do fonacji i artykulacji. Same ruchy artykulacyjne, czyli *de facto* praca języka, mogły przebiegać już płynnie i szybko m.in. za sprawą dobrze rozwiniętych kolców podbródkowych, mocujących mięśnie tego organu (Kuckenbug 2006: 62; Tomczyk 2008: 78; Tattersall 2010: 99)¹³. Jeśli hipoteza ta okazałaby się prawdziwa, język jako narząd mowy służył człowiekowi już ok. 300 tys. lat. Trudno się zatem dziwić, że jego istnienie, skomplikowana anatomia, a ponadto różnorodność pełnionych funkcji odcisnęły tak trwałe piętno na płaszczyźnie morfologicznej, leksykalnej oraz frazeologicznej niegdysiejszej i współczesnej polszczyzny.

Rozwiązanie skrótów

Cn 1 – Knapiusz G., 1643, *Thesavrvs Polonolatinograevs Sev Promptvarivm Lingvae Latinae et Graecae in tres Tomos diuisum : Polonorum, Roxolanorum, Sclauonum, Boëmorum vsui accommodatum* [...], t. 1, *Opera Gregorii Cnapii* [...], Kraków, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416379/display/Default> (dostęp 10.12.2022).

Cn 2 – Knapiusz G., 1644, *Thesavri Polonolatinograeci Gregorii Cnapii* [...] *Tomvs* [...], t. 2, *Latinoponicvs, Simul idem Index verborum primi Tomi, ab Auctore confectus & secundae*

¹³ Kolce podbródkowe to małe wyrostki kostne na żuchwie, które przyczepiają mięśnie istotne dla ruchów języka, a tym samym również do artykulacji. Przez wiele lat uznawano ich występowanie za materialny dowód na umiejętności artykulacyjne posiadaczy takich pozostałości kostnych (Kuckenbug 2006: 65–66).

- editioni correctae ac multum auctae, accommodatus* [...], Kraków, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/400425/display/Default> (dostęp 10.12.2022).
- IAW PAN – *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, t. I–II, red. J. Reichan, Kraków 1999.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, red. J. Krzyżanowski, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- PSLGied – Giedroyc F., 1931, *Polski słownik lekarski*, t. I–II, Warszawa.
- PSM – *Polski słownik medyczny*, red. D. Aleksandrow i in., Warszawa 1981.
- SEBor – Boryś W., 2010, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEBr – Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- SESł – Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków.
- SFS – Skorupka S., 1985, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa.
- SFWP – Bąba S., Liberek J., 2002, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- SGP – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/> (dostęp 10.12.2022).
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1968.
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814.
- SStp – *Słownik staropolski*, t. I–XI, red. S. Urbańczyk, Kraków 1953–2002, <https://pjs.ijp.pan.pl/sstp.html> (dostęp 10.12.2022).
- SW – *Słownik języka polskiego (tzw. warszawski)*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., t. I–II, Wilno 1861, <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php> (dostęp 10.12.2022).
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, K. Mrowcewicz, P. Potoniec, K. Wilczewska, L. Woronczakowa i in., t. I–XXXIX, <https://spxvi.edu.pl/wersja-cyfrowa/> (dostęp 10.12.2022).
- SXVII/XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński, <https://sxvii.pl/> (dostęp 10.12.2022).
- WSFP – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2011.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, <https://wsjp.pl/> (dostęp 10.12.2022).

Bibliografia

- Błaszczuk M., 2014, *Związki frazeologiczne z komponentem somatycznym jako nazwy uczuć w „Chłopach” Władysława Stanisława Reymonta*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 21, s. 117–135.
- Czeszewski M., Foremniak K., 2011, *Ludzie i miejsca w języku. Słownik frazeologizmów eponimicznych*, red. nauk. M. Bańko, Warszawa.
- Grzegorzczukowa R., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- Grzegorzczukowa R., 2007, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa.

- Janus D., 2012, *Polsko-niemiecka frazeologia somatyczna w słownikach Michała Abrahama Troca i Samuela Bogumiła Lindego*, Gdańsk.
- Jędrzejko E., 2001, Człowiek miarą wszechrzeczy. Antropocentryzm i historycznokulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej, „Prace Filologiczne” XLVI, s. 227–240.
- Jovanović-Mihaylov V., 2020, Analiza kognitywno-semantyczna polskich oraz serbskich związków frazeologicznych z komponentem somatycznym określających stany emocjonalno-uczuciowe, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 55, s. 1–22.
- Knychalska-Karwan Z., 2000, *Język. Fizjologia i patologia*, Kraków.
- Krawczyk A., 1982, Cechy części ciała jako tworzywo semantycznej struktury związków frazeologicznych (na materiale gwarowym), [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej I*, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław, s. 135–143.
- Kuckenburg M., 2006, *Pierwsze słowo*, Warszawa.
- Kuczkowski J., 2014, *Anatomia i fizjologia obwodowego i ośrodkowego narządu mowy. Patofizjologia narządu mowy*, [w:] *Biomedyczne podstawy logopedii*, red. S. Milewski, J. Kuczkowski, K. Kaczorowska-Bray, Gdańsk, s. 104–140.
- Kuczkowski J., 2016, *Anatomiczno-fizjologiczne podstawy głosu*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk, s. 258–275.
- Latkowski J.B. (red.), 2004, *Otorynolaryngologia dla studentów medycyny i stomatologii*, Warszawa.
- Lewicki A.M., Pajdzińska A., 2001, *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 315–333.
- Michajlik A., Ramotowski W., 1998, *Anatomia i fizjologia człowieka*, Warszawa.
- Pajdzińska A., 1985, *Nazwy narządów mowy w związkach frazeologicznych polskich, czeskich i słowackich*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław, s. 147–157.
- Pajdzińska A., 1991, *Nazwy mówienia w języku polskim*, [w:] *Język a Kultura*, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, Wrocław, s. 53–64.
- Ronin-Walknowska E., 2014, *Rozwój języka i jego funkcji w życiu płodowym*, [w:] *Biomedyczne podstawy logopedii*, red. S. Milewski, J. Kuczkowski, K. Kaczorowska-Bray, Gdańsk, s. 47–61.
- Sakowicz K., 1620, *Problemata abo pytania o przyrodzeniu człowieczym*, Kraków.
- Sambor B., 2021, *Wymowa młodych aktorów. Analiza wyników badań realizacji fonemów spółgłoskowych*, Katowice.
- Siebert B., Kamińska B., 2016, *Wczesne uwarunkowania rozwoju twarzoczaszki i narządu żucia*, [w:] *Wczesna interwencja logopedyczna*, red. K. Kaczorowska-Bray, S. Milewski, Gdańsk, s. 118–140.
- Skorupka S., 1953, *Z zagadnień frazeologii. I. Bogactwo frazeologiczne języka*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 3–10.
- Sokołowska-Pituchowa J. (red.), 2019, *Anatomia człowieka. Podręcznik dla studentów medycyny*, Warszawa.
- Spólnik A., 1990, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Styczek I., 1983, *Logopedia*, Warszawa.
- Szczyszek M., 2022, *Czy i jak w polskim parlamencie można złapać języka? Czyli o frazeologizmach z komponentem język oznaczających uzyskanie informacji (na podstawie Korpusu dyskursu parlamentarnego z lat 1918–2021)*, „Świat i Słowo” 39, s. 15–34.

- Szpila G., 2017, *Dolnołużycka frazeologia somatyczna*, „Slavia Occidentalis” 74/1, s. 135–155.
- Tattersall I., 2010, *Dzieje człowieka od jego początków do IV tysiąclecia p.n.e.*, tłum. E.K. Suskiewicz, Warszawa.
- Tomczyk J., 2008, *W poszukiwaniu korzeni mowy artykułowanej*, [w:] *Swoistość człowieka? Język*, red. J. Tomczyk, G. Bugajak, Warszawa, s. 67–93.
- Tyrpa A., 2005, *Frazeologia somatyczna: związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*, Łask.
- Wysocka F., 1980, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*. T. 1: *Anatomia: proste prymarne nazwy nie motywowane*, Wrocław–Warszawa.
- Wysocka F., 2007, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*. T. 3: *Anatomia, nazwy dwuwyrazowe*, Kraków.
- Zakrzewski A. (red.), 1981, *Otolaryngologia kliniczna*, Warszawa.

Medical and linguistic contexts of reflections on the lexeme *język* and its phraseological potential

Abstract

The object of description in the following paper is the lexeme *język*. Linguistic analysis has been broadened by medical context, in which the author presents the content regarding the tongue as the first part of the digestive system, as a sense of taste, and finally, as vocal apparatus. For this purpose, the most important issues connected with the structure, physiology and pathology of the tongue have been presented. The second part of the discussion has been dedicated to the place of the noun *język*, along with its synonyms and derived forms in old and contemporary general Polish language, as well as dialects. The final part contains remarks on the functioning of the word *język* in Polish phraseology. This lexeme, as a polysemantic unit, happens to be the component of numerous petrified word combinations, whose meaning reflects the variety of references and contexts preserved in old and contemporary Polish culture.